

BİLMECELER, TABU ve GİZLİ DİLLER ÜZERİNE

[Muzaffer Akkuş Armağani, Haz. Mücahit Akkuş ve Fatih Dinçer, Kömen Yayınları, Konya, 2013, s. 337-347.]

Doç. Dr. Salahaddin Bekki*

Giriş

Eğlenceye dönük yüzüyle hemen her devirde insanların ilgisini çeken bilmeceler, milletlerin kültürel dokusunda oldukça önemli bir yere sahiptir.

İnsanların hoş zaman geçirmek, birbirlerini denemek, saygı görmek ve güven kazanmak amacıyla sorulan sorulardan oluşan bilmeceler; “doğa, insan, hayvan ve eşya gibi her çeşit varlığı soyut kavram ve kapalı anlatımlarla bilmeye/bulmaya sunan sözlerdir (Aslan 2010: 304)”.

Bilmecelerin temel dokusunu soru oluşturur.¹ Sorulacak soruların hazırlanması, sorulması ve cevabının bulunmasında akıl, zekâ, dikkat ve yeteneğin ön plana çıkması bilmeceleri, bir söz sanatı haline de getirmiştir.²

Bilmeceler, soru-cevap şeklinde insanların karşılıklı iletişimine ve dolayısıyla bir yandan tarihin en eski devirlerinden beri onların sosyalleşmelerine hizmet ederken öte yandan da üyesi bulunduğu kültürün sözlü olarak nesilden nesile aktarılmasına hizmet eder.

İlhan Başgöz ve Andreas Tietze, “Dünyada bilmecesi olmayan pek az kültür vardır (1999: 4).” diyerek bilmecelerin yaygın bir tür olduğuna dikkat çekerken İsmail Görkem, ünlü Amerikalı antropolog Franz Boas’ın, masal ve türkü gibi edebî şekillerin bütün kültürlerde görülüyor olmasına karşın atasözleri, bilmeceler ve destanların sadece belirli yerlerdeki büyük kültürlerle sahip milletlerde bulunduğu görüşünü nakleder (1999: 13-18).

En eski yazılı kaynaklarımızdan “*Divanü Lugat-it-Türk* (11.yy.)”te örnekleri olmasa da bilmece karşılığı olarak, “*tabuzgu/tabuzgu neng* (=bilmece) (I/489)”³, “*tapzuğ* (=halkın

---

* Ahi Evran Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü: sbekki@gmail.com

¹ Bilmece, geleneksel bir soru olmakla birlikte, Türk bilmecelerinin pek azının sonunda bir soru işareti vardır.

“Altın tasta gül ıslı. (dil)”

“Dal ucunda boncuk. (kiraz)”

“Mavi atlas, iğne batmaz. (gökyüzü)”

“Yattığı yerde ot bitmez. (ateş)”

“Helemez melemez, ocak başına gelmez. (yağ)”

“Fadime’ m pat pat, donları kat kat. (lahana)”

Yukarıda sıraladığımız bilmecelerin hiç birinin sonunda soru işareti yoktur. Biz bunların bir bilmece olduğunu ve karşılığının bilinmesi/bulunması gerektiğini gelenekten öğreniriz (Başgöz ve Tietze 1999: 3).

² Divan şairlerinin yazmış oldukları muamma ve lügazlar hakkında bk. Tahir’ül-Mevlevî, 1973: 93,100.

birbirini sınamaya çektikleri bilmece) (I/462)”, “*tabuzguk tapuzdum* (=bilmece sordum) (I/462)”, “*tabuzguk tabızdı* (=bilmece sordu, söyledi) (II/164)”, “*söz tabızdı* (=bilmece söyledi) (II/86)” gibi ifadelerin geçmesi; “*Codex Cumanicus* (14.yy.) (İnan 1998: 353-358)”ta ise bilmece metinlerinin bulunması bu türün, Türkler arasında çok erken dönemlerden itibaren var olduğunu gösterir.

Hemen her konuda bilmece olması ve birçok toplumda bilmeceye rastlanması, bilim adamlarının bu tür üzerinde yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle gerek yabancı gerekse yerli birçok araştırmacı bilmeceyi bir tür olarak tanımlamaya çalışmışlardır.

Başgöz ve Tietze, yayınında altı adet bilmece tanımı bulunmaktadır (1999: 1-3). Amil Çelebioğlu ile Yusuf Ziya Öksüz bilmece konusunda en uygun tanımın Şükrü Elçin’e ait olduğunu vurgularlar (Çelebioğlu ve Öksüz 1995: 7). Ş. Elçin’in tanımı şöyledir: “*Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret kavramlarla dini konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir* (Elçin 1986: 607).”⁴

Çok yaygın bir edebî tür olan bilmecelerin, ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusu da araştırmacıları bir hayli meşgul etmiştir. Dünya edebiyatı söz konusu olduğunda ilk bilmece örneklerine “Rig-Veda”da rastlıyoruz. Saba Melikesi Belkıs ile Süleyman Peygamber arasında geçen bilmece yarışmasının yer aldığı Eski-Ahit’in “*Krallar*” kitabı da bilmeceye yer veren ilk kaynaklar arasındadır (Alperen 1996: 117-125). En eski bilmece örneklerinden biri de Yunan mitolojisinde Oidipus efsanesine bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır (Grimal 1997: 565).⁵

---

³Parantez içinde verilen numaralardan ilki Besim Atalay’ın hazırlamış olduğu çalışmanın cildini ikinci numara ise ilgili sayfayı göstermektedir.

⁴ “*Türk kültüründe, divan şairlerimizin yazdıkları muamma ve lûgazler; âşıklarımızın saz eşliğinde birbirlerini sorguya çekmeleri; askı ve muamma geleneği; İstanbul Semai kahvelerinde tulumbacıların ve külhanbeylerin semailer ve maniler ile yarışmaları; düğün alaylarının önüne geçip gelin alıcılara şiirli sorular yöneltilmesi; matematik ve hukuk soruları; “bir evde” diye başlayarak hane halkının sayılarını öğrenmeye yönelik sorular; şairlerin ve sultanların birbirlerine “zor sorular” göndermeleri; Alevilik, Ahilik gibi belli bir topluluğa giriş törenlerinde talibe yöneltilen sorular gibi hemen hepsi bir soru olan ve karşılığının bilinmesi beklenen birçok edebiyat türü ve biçimi bilmece türü içinde değerlendirilebilir* (Başgöz ve Tietze 1999: 1).”

⁵ Yüzü bir kadına, göğsü, ayakları ve kolları aslana benzeyen ve yırtıcı kuş kanatları bulunan Sphink, Pelops’un oğlu Khryssippos’u seven Laios’u cezalandırmak üzere Hera tarafından Thebai şehrine gönderilir. Sphink, şehrin yakınındaki bir dağa yerleşir ve gelip geçenlere çözemeyecekleri bilmeceler sorup onları öldürmektedir. Sphink’in özellikle sorduğu iki bilmece vardır:1. Bazen iki, bazen üç, bazen de dört ayakla yürüyen ve genel kuralın tersine en çok ayağı olduğu zaman en zayıf olan yaratık nedir? [İnsan] 2. İki kız kardeş var, biri ötekini doğuruyor öteki de berikini doğuruyor, kimdir bunlar? [Gündüz ve gece]

İnsanlığın ortaya koyduğu ilk sözlü eserlerden biri olarak kabul edilen bilmecelerin kökenine ilişkin birçok teori ortaya atılmıştır.

Rus folklorcu Victor Anikin, bilmecelerin kaynağını sihir yasaklarına (tabulara) bağlar. Kültürün, oyundan doğduğu teorisiyle tanınan Johann Huizinga, bilmecelerin kaynağı olarak oyunu görür. Andre Jolles ise, bilmecelerin kutsal törenlerde talibe yöneltilen sorulardan kaynaklandığını ileri sürer (Başgöz ve Tietze 1999: 4-7).⁶ Türk araştırmacılarından Esmâ Şimşek, “İlk söyleyicisi bilinmeyen bilmecelerin ortaya çıkış tarihi de çok eskilere, mitolojiye kadar dayanır (2003: 224-227).” diyerek bilmecelerin mitolojiden kaynaklanmış olacağı görüşünü bir takım örneklerle açıklar. Fevzi Karademir, halk bilmecelerinin oluşumu ve biçimlenmesindeki etkenleri ele aldığı çalışmasında, bilmecelerin oluşumunu; “insanın gizemi sevmesi ve onu çözmekle merak duygusunu tatmin etmesi, böylece hem eğlenip hem de bir şeyler öğrenmesi (Karademir 2008: 1-18)”, arzusuna bağlar.

Bilmeceler ve Gizli Dil

İlhan Başgöz ile Andreas Tietze, bilmecenin insanlık kültür tarihi içinde nasıl ortaya çıktığını açıklamakta en dikkate değer teoriyi Rus halk bilimcisi Viktor Anikin’in ortaya koyduğunu söylerler. Viktor Anikin’in bu konudaki görüşleri özetle şöyledir:

“Anikin’e göre, ilkel insan, hayvanların da akıllı yaratıklar olduğuna inanırdı. Öyle ya, ne vakit insanlar onları avlamak isteseler, bu hayvanlar kaçıyordu. Akıllı olmasalar nasıl anlayacaklardı tehlikeyi? Av hayvanlarını ürkütüp kaçırmamak için ava çıkan insanlar hayvanlara başka adlar takmaya karar verdiler. Avcılık döneminin dinsel inancı olan animizm (doğa güçlerinin, cansız nesnelerin, hayvan ve bitkilerin de ruhları olduğuna inanma) belirince, insanlar dağlarda, nehirlerde, ormanlarda bir “kutsal ruh” olduğuna varsaydılar. Onlara ormanın sahibi, efendisi; ırmağın sahibi, efendisi gibi adlar verdiler. Türkler bu kutsal ruha “ıssı” (sahip) diyordu. Bu ruhlar da insanlara düşmanlık edebilirdi. Salgın hastalıklara, yangınlara, felaketlere bu ruhlar sebep oluyordu. Böyle felaketlerle karşılaşmak istemeyen insanlar, gizli bir konuşma geliştirerek, yalnız kuşlara ve ev hayvanlarına değil, doğa kuvvetlerine ve av aletlerine de takma adlar buldular. Rus etnografya bilginleri, Sibiryaya avcıları arasında böyle bir gizli dilin kalıntılarını bulmuşlardır. Bu avcılar kuzguna “yukarıdaki”, yılanı “ince zayıf olan”, kediye “sobanın

---

Thebaililer arasında bu bilmeceleri çözen çıkmadığı için Sphink, onları bir bir öldürmektedir. Oidipus, bilmecelerin cevabını verir ve Sphink, kahrından kendini üzerinde oturduğu dağdan aşağı atarak intihar eder (Grimal 1997: 565).

⁶ Andre Jolles’in bu tezi tarafımızdan “Ahiliğe Giriş Törenlerinin Bilmecelerle İlişkisi (Bekki 2005: 163-176)” başlığı altında incelenmiştir.

arkasındaki”, kiliseye “sivri kuleli”, köylü kadına “beyaz başlı”, kıza “basit biri”, ata “uzun kuyruklu”, ineğe “böğürgen”, koyuna “ince bacaklı”, domuza “alçak duran”, horoza “çıplak bacaklı” derlermiş (Başgöz ve Tietze 1999: 5).”

Victor Anikin’in de kaydettiği gibi Türkler arasında özellikle avcılıkta gizli bir dilin geliştirildiği ve kullanıldığı bilinmektedir. Altay edebî dilinde kullanılan fakat avcılık inançlarına bağlı olarak av sırasında kullanılması tabu (yasak) olan birçok kelime vardır:

Edebî dilde “kiş”	[samur]	avcılıkta “albuga”
Edebî dilde “tülkü”	[tilki]	avcılıkta “araatı”
Edebî dilde “börü”	[kurt]	avcılıkta “bööstöy”
Edebî dilde “ayu”	[ayı]	avcılıkta “d’ekañ”
Edebî dilde “koyon”	[tavşan]	avcılıkta “tulay”
Edebî dilde “sığın”	[maral]	avcılıkta “añ”
Edebî dilde “tiyin”	[sincap]	avcılıkta “çırбак” gibi (Naskali ve Duranlı 1999). ⁷

Avcılık geleneklerine bağlı olarak karşımıza çıkan farklı isimlendirmeleri, örtmece kavramı ile izah etmemiz mümkündür. Örtmece, “*Çeşitli sebeplere bağlı olarak yasak bir karakter taşıyan yani tabulaşmış olan herhangi bir ifadenin başka bir ifade ile yer değiştirmesi* (Killi 2006: 50-65).” anlamına gelir.

Anadolu’da bazı meslek grupları ile birtakım zümrelere has gizli diller de vardır.⁸ Bu tür gizli dillerin oluşmasında genel toplum yapısından farklılaşan sosyal gruplar veya topluluklar, bütünlüklerini korumak, grup kimliklerini pekiştirmek veya gizlemek gibi amaçlarla aralarındaki ilgi ve irtibatı sağlamak için sadece kendi mensuplarınca anlaşılabilen bir dil kullanma yoluna gidebilirler. “*Herkesçe anlaşılmayan, kelime hazinesi genel dilin bazı sözlerinin anlam veya şekil bakımından değiştirilmesiyle, komşu dillerden alınan veya dar bölgelerde kullanılan ağız kelimeleriyle oluşan, cümle yapısı ve kelime çekimi genel dille*

⁷ Günümüzde –özellikle avcılar arasında- bazı hayvanların, genel adlandırmanın dışında birtakım farklı isimlerle anılması da söz konusu olmaktadır: Kırşehir’de, keklige “kınalı”, yaşlı kurnaz keklige “yoz”, keklük ve bildircin yavrusuna “palaz”, tavşana “patayak”, kurda “canavar” (Hakkı Baran: 13.07.2005, Kırşehir); İçel-Çamlıyayla’da dağ keçisine “geyik”, domuza “karaböcü” veya “piskuyruk”, tavşana “herrik”, sığırcığa “karatavuk”, kurda “canavar” veya “böcü”, sincaba “galle”, akrebe “kuyruğölüsü”, Anadolu vaşığına “öşsek” (Zekeriye Eker: 25.10.2008, Çamlıyayla/İçel. Görüşmeyi yapan: Sıtkı Eker); Adana Tufanbeyli’de de domuz sürek avına “böcü avı” denmektedir (Mehmet İnce: 13.02.2007 Tufanbeyli/Adana. Görüşmeyi yapan: Hasan İnce). Buradaki adlandırmaları, doğrudan geçimini avcılıkla temin eden topluluklarda ortaya çıkan gizli dillere bağlamak doğru olmaz. Bu tür adlandırmalarda, eski avcılık geleneklerinin hatıralarının saklanmış olabileceğini düşünebiliriz.

⁸ Gizli diller konusunda Halide Dolu’nun Almanca yayımladığı “Ali’nin Uşağının Tekellimi” adlı makalesinde, Türkiye’de ve Avrupa’da gizli diller üzerine yapılmış çok sayıda çalışmanın künyesi bulunmaktadır. bk. <http://www.rbenninghaus.de/geheimsprache.htm> 25.10.2008.

ortak olan özel dile argo, slang, cant, jargon, gizli dil veya dilce adları verilmektedir (Özkan 2002: 23-30).” Argo, slang, jargon, gizli dil veya dilce olarak adlandırılan ve sayısı bolca olan bu gizli dillerinin “suçu gizleme”den “ilgiyi, dikkati çekme”ye kadar birçok fonksiyonu vardır.⁹

“Erkilet Çerçilerinin Argosu ‘Dilce’de”, tüfeğe “sarıolan”; koyuna “melëşi”; kurda “yanlama” (Caferoğlu 1952: 331-344) denilmektedir. Burada koyun karşılığı kullanılan “melëşi”nin Türk boyları arasında varlığı tespit edilen kadınlara özgü kelimeler (meleyen, manrama) kadrosunda yer alanlarla benzeşmesi dikkat çekicidir.

Bilmeceler ve Tabu

Birçok millette gözleendiği gibi Türklerde de ilkel devirlerden kalma olduğu tespit edilen inançlar arasında “tabu”nun önemli bir yeri vardır. “*Tabu, korkulan işlerden, kimselerden, canlılardan kaçınmak için kullanılan tedbirler veya kaçamak sözlerdir* (Çağatay: 1974: 365–372)”. Bu cümleden olarak yırtıcı ve zararlı ayı, kurt, yılan, köpek, fare, domuz vs. hayvanlar; çıban, sıtma, verem, kanser gibi hastalıklar ile ilkel dinlerin ilahlarının isimleri ve ölü veya ölümle ilgili birtakım kelimeler tabu olarak kabul edilir (Arslan-Erol 2002: 35-56; Güngör 2006: 69-93).

Avcılık geleneklerine¹⁰ bağlı olarak geliştirilen gizli dilin yanı sıra yine tabulara bağlı olarak Altay Türklerinde, Kazaklarda ve diğer bazı Türk boylarında sadece kadınların kullandığı özel bir kelime kadrosunun ortaya çıktığını görüyoruz. A. N. Samoyloviç, “*Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler*” adlı çalışmasında, “*Altay kadını tamamen kendi kocasına tabidir, kocasının ismini söylemeye cesaret edememekte ve onun ismini daima*

---

⁹ Gizli dillerin temel fonksiyonları Nevzat Özkan tarafından şöyle sınıflandırılmıştır:

- I) Gizlilik
  - a) Suçu gizleme
  - b) Ticari sırrı gizleme
  - c) İnanç sırlarını gizleme
  - ç) Müstehcenliği gizleme
- II) Grup kimliği oluşturma
- III) Özenti
- IV) Eğlence
- V) Sanat ve edebiyat
- VI) Aykırılık
- VII) İlgiyi ve dikkati çekme (2002: 23-30).”

¹⁰ Mehmet Aça'nın (2007: 7-16), çalışması, avcılık gelenekleri konusunda hayli ilginç bilgileri ihtiva etmektedir.

'apşyağım' (kocam, ihtiyarım) şeklinde anmaktadır (Zahidoğlu ve Bekki 2002: 155-166).¹¹ diyerek Anadolu'da da karşılaştığımız bir olgudan bahsetmektedir.¹²

A. N. Samoyloviç, Kazak-Kırgızlarda ve bazı Türk boylarında bir kadının "kurt", "koyun" ve "nehir" kelimelerini kullanmadan bir kurdun koyuna saldırışının alegorik anlatımını şöyle verir: "Ağaçınıñ o yanında, çığaçınıñ tözindä uluçı maraçınıñ balazın yïp-turu [Akanın (nehirin) öte tarafında, çıkanın (ağacın) dibinde, uluyan (kurt), meleyenin (koyunun) yavrusunu yemektedir] (Zahidoğlu ve Bekki 2002: 155-166)."¹³

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Karatı-Haan, gelini Çeçen-Urug'un ne kadar akıllı ve kurnaz olduğunu denemek ister. Gelinine "su", "kaya", "koyun", "börü", "ceylan", "kuzgun" ve "saksağan" gibi adlarının olduğunu söyleyip asla bu isimleri kullanmamasını öğütler. Bir gün gelin, kaynanasının isteği üzerine koyunları otlatmaya çıkarır. Karatı-Haan, kurda dönüşüp gelininin güttüğü sürüden bir koyunu parçalayıp yarısını yer ve oradan uzaklaşır. Çadırına gelip kendi şekline dönüşür ve gelininin sürüyü getirmesini bekler. Gelin, öğle vakti koyunları getirince Karatı-Haan, "Anlat bakalım, ne gördün, kızım?" diye sorar. Gelin, "Yuvarlananın (kayanın) önünde / Akarın (suyun) yanında / Uluyan (börü/kurt) gelip / Meleyeni (koyunu) yutuverdi / Öten (kuzgun) ile şıştlayan (saksağan) / Onun yanında dolanıp / Durup gün geçirdiler (Ergun ve Aça 2004: 436)", diye cevap verir.¹⁴

İlhan Başgöz ve Andreas Tietze'nin "Sembolik Dil" başlığı altında verdikleri bilmeceler arasında yukarıda sıraladığımız kadınlara özgü -bu bilmecelerin bayanlardan derlenip derlenmediğini bilemiyoruz- kelime kadrosuyla örtüşen bilmeceler bulunmaktadır: "Tükenmezden yük tuttum / Üremeze yüklettim / Sallanmazdan geçirdim / Satılmazda sarf ettim (Başgöz ve Tietze 1999: 726)." Bilmecede, "tükenmez: toprak"; "üremez: katır";

¹¹ A. N. Samoyloviç'in adı geçen çalışmasının Türkçeye ilk kısmi çevirisi Abdülkadir İnan tarafından yapılmıştır. bk. İnan 1998: 359-361.

¹² Mahmut Tezcan'ın "gelinlik etmek" geleneği olarak ele aldığı bu olgu, gelinin kayınbaba ve kaynanasıyla aynı sofraya oturamaması, onlarla doğrudan konuşmamasıdır (Tezcan 1997: 78).

¹³ Bu konuda Abdülkadir İnan'ın, A. Samoyloviç'ten aktarmış olduğu bir anekdot da şöyledir: "Kurt', 'koyun', 'tüfek', 'ırmak', 'orman', 'bıçak' kelimelerini söylemesi yasak olan bir genç kadın, ırmak yanında bir kurdun koyunlardan birini yakaladığını görmüş ve sarkıramanın (ırmağın) öteki, gölgelinin (ormanın) bu yanında, uluma (kurt) manramayı (meleme-koyun) yakalamış. Tars eder (tüfek) ile keseri (bıçağı) getiriniz! diye bağırır (İnan 1998: 359-361)."

¹⁴ Dede Korkut boylarından Uşun Koca Oğlu Seğrek boyunda geçen "Depegen köpini süsegen yırtar (Ergin 1989: 230)"; "Depegen götünü süsegen yırtar (Gökyay 2000: 130)" atasözünde de aynı anlayışın izlerini takip edebiliyoruz. Günümüzde "Dinsizin hakkından imansız gelir." şeklinde karşılayabileceğimiz atasözünde geçen "depegen" kelimesi, "tepen, çok tepen, tekme atan [at]"; "süsegen" kelimesi ise "çok süsen, çok boynuzlayan, süsücü hayvan [boğa]" anlamlarına gelmektedir. O. Şaik Gökyay, "süsegen" kelimesine "azgın sığır" karşılığını da vermektedir (2000: 284). Muharrem Ergin'in "köp: şişkin, şişme, şişkinlik" olarak okuduğu kelimeyi O. Şaik Gökyay "göt" olarak okumuş ve buna göre anlamlandırmıştır. Bizim burada vurgulamak istediğimiz husus, Dede Korkut'ta geçen bu (depegen: at ve süsegen: boğa) kelimelerin yukarıdaki "kurt: uluyan; kuzgun: öten; koyun: meleyen" şeklindeki kullanımlarla aynı fonksiyonda olmasıdır.

“sallanmaz: taş köprü”; “satılmaz: cami” karşılığı kullanılmıştır. Bu bilmecenin çeşitlemelerinde katır için, “töremez”, “kuzlamaz”, “doğurmaz” ve “tohumsuz” gibi karşılıklar verilmiştir.

Burada Altay kadınlarının özel kelime kadrosunda bulunan fakat erkekler tarafından farklı kullanıldığını gösteren birkaç örnek daha verelim:

Uçar	[tavuk]	erkekler: kuş
Uluçı	[kurt]	erkekler: pörü
Kokoyok	[kurt]	erkekler: pörü
Yin	[dışkı]	erkekler: pok
Çıçkak	[dışkı]	erkekler: pok (Zahidoğlu-Bekki 2002: 155-166).

Abdülkadir İnan, kadınlara mahsus kelime kadrosunun “*eski egzogaminin ve pederşahî, içtimaî yaşayışın izi*” olarak ortaya çıktığını söyler ve şöyle bir açıklama getirir: “*Gelinlerin zevcinin ailesine (hatta kabilesine) mensup olan akrabalarının adını söylememelidir. Geline kaynatasının ve kayınbaba tarafından olan bütün akrabalarının yalnız adlarını değil, bu adlara benzeyen bütün kelimeleri söylemek yasaktır* (1998: 359-361).”¹⁵

Sonuç

Çok yaygın bir edebî tür olan bilmecelerin, insanlık kültür tarihinde sihre, tabuya ve törenlere bağlı ciddi sorular olarak ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir (Başgöz ve Tietze 1999: 4). Victor Anikin’e göre animizmden kaynaklanan tabuların¹⁶ ve tabulara bağlı olarak gelişen gizli dillerin ne zaman ve nerede sihirsiz özelliklerini kaybedip bilmece haline geldiklerini tam olarak tespit edemesek de bu türün, tabularla, oluşan gizli dillerle çok yakın bir ilişki içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki, aşağıda metinleri bulunan bilmecelerin hemen hepsinde bilmecelerin karşılığı olan (domuz, fare, kurt, yılan, ölü/cenaze) kelimeler Türk kültüründe tabulaştırılan varlıkların isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gizli dillerin de tabulara bağlı olarak ortaya çıktığı dikkate alınır, gizli dillerde kullanılan, [‘uluyan/uluma=kurt’, ‘yuvarlanan=kaya’, ‘öten=kuzgun’, ‘şıstlayan=saksağan’, ‘keser=bıçak’] gibi birtakım kelimelerin bilmecelerin oluşumuna en azından “toprak”ın

¹⁵ A. N. Samoyloviç, Kazakistan seyahatinde, bir kadının kayınbabası yahut kocasının akrabasından birinin adı “Mehmet” olursa genç kadının “kelime-i şahadet”i “*Lâilaheillallah beybabam adlı resulullah*” demek suretiyle değiştirebildiğine bizzat şahit olmuştur (İnan 1998: 359-361).

¹⁶ Tabuların ortaya çıkışını sadece animizme bağlamak doğru olmaz. Türk toplumunda bazı nesne veya hayvanların tabulaştırılmasında İslamiyet’in de rolü vardır. Domuz’un “dağda gezen”, “böcü”, “karaböcü”, “piskuyruk” gibi birtakım kelimelerle karşılanmasında, İslamiyet’in domuz etini yemeyi yasaklamasının da rolü olduğu göz ardı edilmemelidir (Başgöz-Tietze 1999: 6).

“tükenmez”; “katır”ın “üremez”; “köprü”nün “sallanmaz”; “cami”nin “satılmaz”; “ayı”nın “gaba enişte ve hadem/hadım oğlan”; “domuz”un “asık suratlı/iki gözü kısık oğul/oğlan”; “yılan”ın “yağlı kayış”; “tavşan”ın da “burma bıyıklı” olarak kullanılmasına kaynaklık ettikleri sonucuna varılabilir.

EK: BİLMECE METİNLERİ

Toprak, katır, taş köprü, cami: “Tükenmezden yük tuttum / Üremeze yüklettim / Sallanmazdan geçirdim / Satılmazda sarf ettim (Başgöz-Tietze 1999: 726).”

Balta, balık, leylek, tavşan: “Dağda tak tak / suda şip şip / arşın ayaklı / Burma bıyıklı (Başgöz-Tietze 1999: 732).” Bu bilmecenin Başgöz-Tietze yayınında kırk bir çeşitlemesi vardır.

Ayı: “Dağdan gelir daştan gelir / Bir gaba enişten gelir”; “İstanbul’dan çıkarırlar fermanı, ip atmışlar boynuna, gezdirirler hadem [hadım] oğlanı (Başgöz-Tietze 1999: 137).”

Domuz: “Beyaz yatar, kara kalkar (Başgöz-Tietze 1999: 258)”; “Yer kazıcı asık suratlı oğul / İki gözü kısık oğlan (Ergun 1994: 212-231).”

Fare / sıçan: “Ol nedir ki onun adı gemedir [büyük sıçan], halk ile işi aksi acep nedir? Anasından uğru [hırsız] doğmuş uğruca, çal ki yere girsin onun gibi yumruca (Başgöz-Tietze 1999: 278-280).” Bu bilmecenin Başgöz-Tietze yayınında elli beş çeşitlemesi vardır.

Kurt: “Can alıcı (Zahal 2006: 134)”; “Dağdan gelir hey, taştan gelir hey, aç arslanmış, arslan gelir hey (Başgöz-Tietze 1999: 446).”

Kurt, koyun, çoban, köpek: “Can alıcı, avur [ağır] harman, sivri terman [temren=okun ucu], cebbar kılıcı (Çelebioğlu-Öksüz 1995: 173).”

Ölü / cenaze: “Ürüye mürüye / Bir kuş kondu sürüye / Hangi kuşu gördün / Sırt üstü yürüye (Zahal 2006: 40)”; “Abdest alır namaz kılmaz, cemaatten geri durmaz (Çelebioğlu-Öksüz 1995: 56-57).”

Yılan: “Yeraltında (kayada / yerde / yolda) yağlı kayış (Başgöz-Tietze 1999: 648)”. Bu bilmecenin Başgöz-Tietze yayınında ellinin üzerinde çeşitlemesi vardır.

Ceylan, yılan: “Boz atıma binemedim / Boz kamçımı tutamadım (Ergun 1994: 212-231).”

Yılan, nehir: “Atamın altın kemendinden atlayıp geçemedim; Güzel kamçımı tutamadım / Kır atıma binemedim (Ergun 1994: 212-231).”

YAZILI KAYNAKLAR

Aça, Mehmet. “Güney Sibiryâ Türklerinde Ava Destancı ve Masalcı Götürme Geleneği”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 21 (Bahar 2007): 7-16.

Alperen, Altan. “Folklor ve Edebiyatın Unutulan Unsuru: Bilmeceler”. *Millî Folklor* 31-32 (Güz/Kış 1996): 117-125.

Arslan-Erol, Hülya. “Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (2002/II): 35-56.

Atalay, Besim (çev.). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. C. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Başgöz, İlhan ve Andreas Tietze. *Türk Halkının Bilmeceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Bekki, Salahaddin. “Ahiliğe Giriş Törenlerinin Bilmecelerle İlişkisi”, *I. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu / Bildiriler*. Cilt I, Kırşehir: Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, 2005: 163-176.

Caferoğlu, Ahmet. “Erkilet Çerçilerinin Argosu –Dilce-”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV/4 (Mayıs 1952): 331-344.

Çağatay, Saadet. “Türklerde Bâtil İnançlar Arasında Tabu”, *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*. Ankara: Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1974: 365-372.

Çelebioğlu, Amil ve Yusuf Ziya Öksüz, *Türk Bilmeceler Hazînesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995.

Dolu, Halide. “Ali'nin Uşağının Tekellimi, nebst einer kleinen Bibliographie über Geheim- /Sondersprachen” (25.10.2008).

<<http://www.rbenninghaus.de/geheimsprache.htm>>

Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.

Ergun, Metin. “Altay Türkleri'nin Bilmeceleri”, *Prof. Dr. Saim Sakaođlu'na 55. Yıl Armağanı*. Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları, 1994: 212-231.

Ergun, Metin ve Mehmet Aça. *Tıva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.

Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. (çev. Sevgi Tamgüç) İstanbul: Sosyal Yayınları, 1997.

Görkem, İsmail. “Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri”. *Millî Folklor* 43 (Güz/1999): 13-18.

Güngör, Ahmet. “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29 (2006): 69-93.

İnan, Abdülkadir. “A. Samoyloviç. Altay Türklerinde Kadınlar Diline Mahsus Sözler”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Ankara: TTK Yayınları, 1998: 359-361.

—. “Codex Cumanicus Bilmecelerine Dair”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Ankara: TTK Yayınları, 1998: 353-358.

Karademir, Fevzi. “Halk Bilmecelerinin Oluşumu ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* 14 (Nisan 2008). <<http://www.akademikbakis.org/14/bilmece.pdf> >

Killi, Gülsüm. “Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3 (Eylül 2006): 50-65.

Naskali, Emine Görsoy ve Muvaffak Duranlı. *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

Özkan, Nevzat. “Gizli Dil Olarak Argonun Fonksiyonu Üzerine”, *Türk Kültüründe Argo*. hzl. Emine Gürsoy Naskali-Gülden Sağol, Haarlem / Hollanda: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, 2002: 23-30.

Şimşek, Esmâ. “Bilmeceler”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı / Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Cilt 3, Ankara: AKM Yayınları, 2003: 224-227.

Tahir’ül-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, hzl. Kemal Edib Kürkçüoğlu, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973.

Tezcan, Mahmut. *Kültürel Antropoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

Zahal, Esen. “Türk Folkloru Araştırmaları Dergisindeki Bilmeceler Üzerine Bir İnceleme”. Yayınlanmamış araştırma projesi. Kırşehir: Gazi Ü. Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi, 2006.

Zahidoğlu, Vahid ve Salahaddin Beki. “A. N. Samoyloviç (1880-1938) ve ‘Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler’ Adlı Makalesi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 13 (2002): 155-166.

SÖZLÜ KAYNAKLAR

Hakkı Baran: Kırşehir, 1950 doğumlu, emekli astsubay (avcı).

Zekeriye Eker: Çamlıyayla/İçel, 1943 doğumlu, ilkokul mezunu, işçi emeklisi (avcı).

Mehmet İnce: Saimbeyli/Adana, 1956 doğumlu, ilkokul mezunu, mevsimlik işçi (avcı).